तस्य दासत्वोन्मोकाभावात्। अतएव याज्ञवल्क्यः "प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदास आमरणान्तिकम्" इति। राज्ञो-दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः। अनाकाल भृतादीनां प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानान्नवा-नान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः "अनाकाल भृतोदास्यान्मुच्यते गोयुगन्ददत्। आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्। ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते। तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-जितः। प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यमर्मणा। कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते। भक्तस्योत्-क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते। निग्रहाद्वड़वायास्तु मुच्यते वड़वाभृतः" इति। एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-णेन कारितो दासो गोयुग्मार्पणान्मुच्यते। आहित दासस्तु स्वामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-दास्याद्विमुच्यते। ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय यावद्धनन्दत्त्वापाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते। तवाहमित्युपगतादयस्त्रयोदासाः स्व-निर्वर्त्यस्वीयव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते। कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-लस्यातिक्रमणाद्विमुच्यते। भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-क्षेपणाद्भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते। गृहदासीलो-भेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति। ब-लात्दासीकृतानान्त्यागमाह याज्ञवल्क्यः "बलाद्दासी-कृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते" इति। अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते। ततश्चायमर्थः। बलात्कारेण यो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्त मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः। यदि तेन लोभादिवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः "चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्। राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यते" इति। चौरेणापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः। यस्त्वेकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह। "तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति। न स नं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति"। अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं काम्यमानम् इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः।

एव यदेतद्दासमधिकृत्योक्तन्तत्सर्वं दास्यामपि समानन्याय-त्वाद् योजनीयम्। दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः "स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवे-त्ततः। अवेक्ष्य बीजं कार्य्या स्याददासी सान्वया तु सेति"। स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तान सहिता दासत्वविमोकविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरि-हारार्थं अदासीत्वेन कार्य्या स्यादित्यर्थः। कः पुन-र्दासत्वविमोचकोविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः "स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कन्धा-दादाय तस्यासौ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा। साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति"। अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात्। एवमुत्सर्गे सति यद्भवति तदाह स एव "ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-म्यनुग्रहपालितः। भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभि-मतः सतामिति"। स्वाम्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण वक्तव्यः सम्भाषणार्हः। अदास्या अपि दासेन परि-णीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः "दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात्। यस्माद्भर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः" इति। दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव "दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः" इति। ब्राह्म-ण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः "आदद्याद् ब्रह्माणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च। राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते। कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्य्याद्दासीं कुलस्त्रियम्। संक्रामयन् तथान्यत्र दण्ड्यास्तच्चाकृतम्भवेत्। बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः। परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-मिति"। तत्कार्यं अकृत निवर्तनीयमित्यर्थः। तेन राज्ञा दण्ड्याः स्युरिन्वयः। विष्णुरपि "यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड" इति। क्वचि-द्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः "विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति। अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति"। द्विशतं पणानामिति शेषः। भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति"।

"चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ता-